

A portrait of a woman with red hair, wearing a patterned jacket, sitting in front of a bookshelf. The image is overlaid with semi-transparent colored rectangles in shades of green, blue, and purple.

*Luther en Nederland:
verleden – heden – toekomst*

prof. dr. Sabine Hiebsch

Theologische Universiteit Kampen

Luther en Nederland: **verleden – heden – toekomst**

Theologische Universität Kampen

©SHiebsch2018

ISBN 978-90-77854-07-5

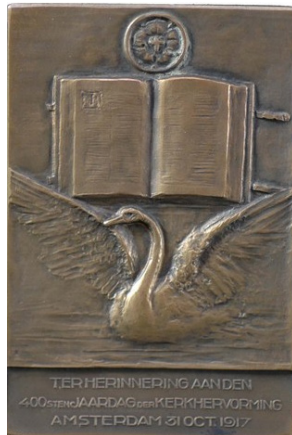
Luther en Nederland: **verleden – heden – toekomst**

Rede, in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op de *Kooiman-Boendermaker Leerstoel voor Luther en de geschiedenis van het (Nederlandse) lutheranisme* aan de Theologische Universiteit Kampen op 29 juni 2018 in de Bovenkerk te Kampen.

Prof. dr. Sabine Hiebsch

Theologische Universiteit
Kampen 2018

Luther en Nederland: verleden - heden - toekomst

Inleiding

Geachte dames en heren,

Dikwijls markeert een inauguratie het moment dat binnen een bestaande leerstoel het stokje wordt overgedragen: niet de leerstoel is nieuw, maar de hoogleraar. Vandaag ligt dat anders. Niet alleen aanvaard ik mijn nieuwe ambt als hoogleraar, het is ook het officiële geboorteuur van een nieuwe leerstoel. Ik wil in deze inaugurele rede mijn bijzondere leerstoel aan u voorstellen en iets zeggen over de voorgenomen activiteiten.

Ik doe dat door eerst de naam van de leerstoel uit te leggen en vervolgens het thema *Luther en Nederland* in verleden, heden en toekomst te plaatsen.

Kooiman-Boendermaker Leerstoel voor Luther en de geschiedenis van het (Nederlandse) lutheranisme

De naam van de nieuwe bijzondere leerstoel is tegelijk een programma¹.

Een leerstoel met deze tweeledige focus op Luther én de geschiedenis van het (Nederlandse) lutheranisme heeft zo nog niet bestaan.

De leerstoel is vernoemd naar prof. dr. W.J. Kooiman (1903-1968) en prof. dr. J.P. Boendermaker (1925-2018), twee gerenommeerde Lutheronderzoekers, die in de tweede helft van de 20e eeuw gezichtsbepalend waren voor het Nederlandse onderzoek naar Luther en naar de geschiedenis van de Nederlandse lutherse traditie.

W.J. Kooiman

Als zoon van een hervormde predikant studeerde Willem Kooiman² theologie in Groningen. In 1925 ging hij over naar de Evangelisch-Lutherse Kerk en studeerde af aan het Evangelisch-Luthers Seminarium in Amsterdam. Hij diende de lutherse gemeenten Wildervank (1927), Deventer (1929) en Amsterdam (1935-1945). In 1943 promoveerde Kooiman op een proefschrift over *Luther's kerklied in de Nederlanden*³ en was vervolgens van 1945 tot aan zijn dood hoogleraar aan de

¹ De bijzondere leerstoel is door de Kooiman-Boendermaker-Luther Stichting gevestigd aan de Theologische Universiteit Kampen en heeft een omvang van 0,8 fte.

² Zie Paul Estié, "Kooiman, Willem Jan," in *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, ed. D. Nauta e.a., deel III (Kampen: Kok, 1988), 225-227, http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/blnp/#page=226&source=3&view=imagePane&accessor=accessor_index (laatst geraadpleegd op 14 juni 2018).

³ W.J. Kooiman, *Luther's kerklied in de Nederlanden* (Amsterdam: N.V. Drukkerij "t Koggeschip", 1943).

Universiteit van Amsterdam en aan het Evangelisch-Luthers Seminarium. Naast de Lutherstudie⁴ richtte Kooiman zich op thema's uit de Nederlandse lutherse geschiedenis, zoals de verbanden tussen de lutheranen in Nederland en de Nederlandse lutherse gemeenten in Noord-Amerika⁵. Maar ook de liturgiek en haar praktische toepassing in de gemeenten waren voor hem belangrijk. Tastbaar is dat bijvoorbeeld in de Maarten Lutherkerk in Amsterdam, die in 1937 werd ingewijd. Als secretaris van de bouwcommissie wist Kooiman zijn liturgische opvattingen te vertalen in het ontwerp van het interieur van de kerk, met name

in de inrichting van het koor⁶. Kooiman leerde zijn studenten naar Luther zelf te luisteren, als historische gestalte en tegelijk als een theoloog die in zijn uitspraken de historische afstand verrassend kan doen vergeten.

J.P. Boendermaker

Een van deze studenten was Johannes Pieter (Joop) Boendermaker. Als zoon van Pieter Boendermaker (1893-1977), luthers predikant en hoogleraar aan het Evangelisch-Luthers Seminarium⁷, studeerde Joop Boendermaker theologie in Amsterdam en Erlangen. Hij was predikant in de lutherse gemeenten Eindhoven (1951-1963) en Naarden-Bussum (1964-1969). Na een studiejaar in Heidelberg promoveerde hij in 1965 op een proefschrift over *Luthers commentaar op de brief aan de Hebreëën, 1517-1518*⁸, met Kooiman als *Doktorvater*. In 1968 werd hij diens opvolger als hoogleraar aan het Evangelisch-Luthers Seminarium en trad

4 Een van de belangrijkste artikelen van zijn hand is: W.J. Kooiman, "Gods maskerspel in de theologie van Luther," in *W.J. Kooiman 1903-1968*, ed. M.A. Beek (Amsterdam: 1969), 115-145. Dit oorspronkelijk in 1955 gepubliceerde artikel ligt ten grondslag aan de beslissing van de Theologische Faculteit van de Westfälische Wilhelms-Universität Münster om Kooiman in 1960 een eredoctoraat in de theologie te verlenen. Voor Kooimans artikel zie ook: Joop Boendermaker, "Gods verborgenheid bij Luther," in *Verbum Dei manet in aeternum. Luther en Calvin in hun Schriftverstaan*, ed. Wim Balke/Sabine Hiebsch/Wim Janse (Kampen: Kok, 2008), 9-21.

5 Zie bijvoorbeeld W.J. Kooiman, *De Nederlandse lutherse gemeenten in Noord-Amerika 1649-1772* [inaugurale rede] (Amsterdam: Ten Have, 1946).

6 Kooiman bestudeerde ook de bouw van andere lutherse kerken, zie bijvoorbeeld W.J. Kooiman, *De Ronde Luthersche Kerk te Amsterdam. Geschiedenis van haar bouw en dienst* (Amsterdam: N.V. Drukkerij "'t Koggeschip", 1941).

7 Pieter Boendermaker was van 1946 tot 1963 hoogleraar aan het Evangelisch-Luthers Seminarium in Amsterdam en daarmee zeventien jaar lang collega van W.J. Kooiman.

8 Joop Boendermaker, *Luthers commentaar op de brief aan de Hebreëën, 1517-1518* (Assen: Van Gorcum, 1965).

daarmee in zekere zin ook in de voetsporen van zijn vader.

Boendermakers takenpakket was nog breder dan dat van Kooiman, maar Luthers theologie en liturgiek⁹ stonden ook voor hem centraal.

Boendermaker bouwde de benadering van Luther die hij bij Kooiman had geleerd verder uit. In zijn Luthercolleges kwam het lezen en bestuderen van Luthers teksten op de eerste plaats, alleen afgewisseld met korte hoorcolleges ter verduidelijking van de context.

In deze Luthercolleges ligt het begin van mijn biografische verbinding met Joop Boendermaker.

Na studie jaren in Parijs en Tübingen kwam ik in 1986 als studente katholieke theologie naar Amsterdam. Het waren de hoogtijdagen van de *Amsterdamse School*. Naast de colleges Oude Testament van Karel Deurloo, lezingen van Frans Breukelman en de colleges over Karl Barth van Nico Bakker waren de Luthercolleges van Joop Boendermaker een trekpleister voor Duitse studenten. Komende uit een streng hiërarchische academische structuur waarin wie wat over de bronnen gezegd had op de eerste plaats kwam, was de werkwijze binnen de *Amsterdamse School*, waarbij de bronnen zelf centraal stonden, een ware verademing. Joop

Boendermaker had daarin een groot aandeel. Hij opende Luthers teksten voor mij en bracht hem als interessante en uitdagende theoloog dicht bij mijn realiteit als – toen nog – katholieke studente. Joop Boendermaker las met zijn studenten een breed spectrum aan teksten van Luther, maar zijn bijzondere liefde gold Luthers oudtestamentische preken. In het Lutheronderzoek was dat toen nog onontgonnen terrein. Mijn proefschrift over Lea en Rachel in Luthers Genesispreken¹⁰, met Joop Boendermaker als *Doktorvater* en Theo Bell¹¹ als tweede begeleider, werd dan ook internationaal als vernieuwend gewaardeerd: als ontsluiting van de Genesispreken als belangrijke bron voor Luthers theologie alsook voor zijn ontwikkelingsproces op het gebied van de hermeneutiek¹².

⁹ Van 1990-1995 was Joop Boendermaker tevens bijzonder hoogleraar liturgiewetenschappen aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

¹⁰ Sabine Hiebsch, *Figura ecclesiae: Lea und Rachel in Martin Luthers Genesispredigten* (Münster/Hamburg/London: LIT, 2002).

¹¹ Theo Bell is in 1989 eveneens bij Boendermaker gepromoveerd op het proefschrift: Theo Bell, *Divus Bernhardus. Bernhard von Clairvaux in Martin Luthers Schriften* (Mainz: Philipp von Zabern, 1993).

¹² Zie bijvoorbeeld Jens-Martin Kruse, *Dutch Review of Church History* 84 (2004): 593-595; Detlef von Dobschütz, *Luther. Zeitschrift der Luther-Gesellschaft* 76 (2005): 167; Helmut Feld, *Theologische Literaturzeitung* 131 (2006, Heft 4): 415-417.

In het werk van Kooiman en Boendermaker vallen drie gezamenlijke speerpunten op:

1. De academische en persoonlijke interesse in de theologie van Martin Luther, waarbij de bronteksten centraal staan;
2. Aandacht voor de liturgiek en de kerkelijke religieuze praktijk;
3. Het toegankelijk maken van Luthers gedachtegoed en van de (Nederlandse) lutherse traditie voor een breed publiek, juist ook buiten de lutherse kring en in een oecumenisch perspectief.

Deze drie speerpunten vormen de inspiratie om de bijzondere leerstoel naar Kooiman en Boendermaker te vernemen.

Luther en de geschiedenis van het (Nederlandse) lutheranisme

De leeropdracht van de *Kooiman-Boendermaker Leerstoel voor Luther en de geschiedenis van het (Nederlandse) lutheranisme* is het onderzoeken, onderwijzen en valoriseren van:

- De theologie van Martin Luther en de tradities die van belang waren voor haar ontstaan.
- De receptie van Luthers theologie en haar ontwikkeling, met name in de Lage Landen.
- De geschiedenis van het Nederlandse lutheranisme en het religieuze leven

van de lutherse gemeenten, ook in hun relatie tot het wereldwijde lutheranisme.

- De verhouding van het lutheranisme tot de andere religieuze stromingen in de Nederlanden, in het bijzonder het gereformeerd protestantisme. In alle onderdelen van de leeropdracht staan de bronnen centraal: teksten van verschillende genres en religieuze materiële cultuur.

Het woord ‘en’ in de naam van de leerstoel is niet slechts als opsomming bedoeld. ‘En’ wil duidelijk maken dat het gaat om de combinatie van Luther met de geschiedenis van het (Nederlandse) lutheranisme, om het steeds weer opnieuw peilen van hun onderlinge verhouding.

De keuze voor deze combinatie in de naam en de uitwerking ervan in de leeropdracht van de leerstoel reflecteert ook mijn ontwikkeling als onderzoeker. Met Joop Boendermaker, Karl-Heinz zur Mühlen (1935-2012), Heiko A. Oberman (1930-2001) en Ulrich Köpf (1941) als mijn belangrijkste leermeesters richtte ik mij in mijn jaren als onderzoeker aan het Evangelisch-Luthers Seminarium (Universiteit Utrecht) en aan de Protestantse Theologische Universiteit op leven en werk van Martin Luther. In mijn zes jaar aan de Vrije Universiteit Amsterdam (2011-2016) kwam de geschiedenis van het (Nederlandse) lutheranisme steeds duidelijker

in beeld en besloot ik mijn onderzoeksveld in die richting uit te breiden¹³.

Luther en Nederland: verleden

De ontwikkeling van het lutheranisme in de Nederlanden kent een heel ander verloop dan in Duitsland en Scandinavië. In deze landen werd het lutheranisme door de overheid ingevoerd. In de Habsburgse en later Spaanse Nederlanden en vervolgens in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden waren lutheranen vanaf het begin een religieuze minderheid onder een niet-lutherse overheid. Ik beschrijf in het vervolg een aantal typerende kenmerken uit de 16^e en de 17^e eeuw¹⁴, die laten

zien hoe het Nederlandse lutheranisme is ontstaan en heeft weten te overleven.

Antwerpen, de bakermat van het Nederlandse lutheranisme

De Nederlanden hoorden bij de eerste gebieden buiten de Duitse landen waar Luthers gedachtegoed circuleerde¹⁵. Dat gebeurde via de lijnen die liepen tussen Wittenberg en Antwerpen, dat daardoor de bakermat werd van het Nederlandse lutheranisme. Met name het augustijnenklooster in Antwerpen was een centrale schakel. Dit klooster werd in 1513 gesticht en hoorde bij dezelfde Saksische congregatie als het klooster van Luther in Wittenberg. Broeders die in Wittenberg studeerden, brachten de nieuwe theologie mee naar Antwerpen en Luther was via hen goed op de hoogte van de ontwikkelingen in en rond het Antwerpse klooster¹⁶. In 1522 werden de broeders door de inquisitie gearresteerd en het klooster ge-

13 Het eerste gepubliceerde resultaat hiervan is het artikel "Tastbaar geloof: avondmaalsloodjes in Nederlandse lutherse gemeenten," in *Van Pakhuis tot Preekhuis. 425 jaar Lutherse Gemeente in Amsterdam (1588-2013)*, ed. Sabine Hiebsch/Martin L. van Wijngaarden (Zoetermeer: Boekencentrum, 2013), 87-107. Het eerste exemplaar van deze jubileumbundel werd tijdens het door mij georganiseerde gelijknamige symposium door Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix in ontvangst genomen.

14 Zie Sabine Hiebsch, "De geschiedenis van de lutheranen in de Lage Landen in de zestiende en zeventiende eeuw," in *De Reformatie. Breuk in de Europese Geschiedenis en Cultuur*, ed. Huib Leeuwenberg/Henk Slechte/Theo van Staaldoune (Zutphen: WalburgPers, 2017), 55-64.

15 Zie Sabine Hiebsch, "The Coming of Age of the Lutheran Congregation in Early Modern Amsterdam," *Journal of Early Modern Christianity* 3, no. 1 (2016): 1-29, over Antwerpen in het bijzonder 3-7; Kosterus G. van Manen (ed.), *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2011), 66-91.

16 Zie Robert J. Christman, "For he is coming": Revisiting Martin Luther's Reaction to the Reformation's First Executions," *Lutherjahrbuch* 82 (2015): 11-43.

sloten. Twee van hen, Hendrik Voes en Jan van Esschen, werden op 1 juli 1523 op de Grote Markt in Brussel als ketters verbrand: de eerste martelaren van de lutherse reformatie¹⁷.

De sluiting van het klooster was een tegenslag maar betekende niet het einde van de aanwezigheid van Luthers gedachtegoed in Antwerpen en de Zuidelijke Nederlanden. Er waren groepen die zich specifiek met de ideeën van Luther verbonden voelden, en zijn gedachtegoed maakte ook deel uit van een bredere stroom van hervormingsideeën waarmee mensen zich afzetten tegen de officiële katholieke leer. In tegenstelling tot de gereformeerden en de doopsgezinden die

zich rond het midden van de 16^e eeuw in ondergrondse gemeenten organiseerden, kwam het bij de lutheranen pas tussen september 1566 en april 1567 – het zogenaamde *wonderjaar* (of rampjaar, gezien vanuit een katholiek perspectief) – tot gemeentevorming¹⁸. Van de predikanten en theologische adviseurs die benoemd werden om de gemeente te leiden, was Matthias Flacius Illyricus (1520-1575)¹⁹ de bekendste en invloedrijkste.

Flacius rol in Antwerpen illustreert een van de kenmerken die typerend zijn voor het Nederlandse lutheranisme, namelijk dat de ontwikkelingen gebeurden met een tijdsvertraging ten opzichte van de ontwikkelingen in de Duitse landen, het oorsprongsgebied van de lutherse reformatie. Het Nederlandse lutheranisme zat als het ware in een andere tijdzone. Flacius was het boegbeeld van de orthodoxe groep die na Luthers dood met de aanhan-

17 Luther was diep geraakt door het bericht van hun dood en schreef als antwoord en troost zijn *Brief an die Christen im Nederland*, WA 12,(73) 77-80. Voor de betekenis van Voes en Van Esschen als nieuwe ‘evangelische’ heiligen in het kader van Luthers theologie van de heiligen zie: Hiebsch, *Figura ecclesiae*, 202-213. De martelarendood van de beide augustijnenbroeders was ook de aanleiding voor Luthers eerste gepubliceerde lied: *Eyn new lied von den zween Merterern Christi, zu Brussel von den Sophisten zu Löwen verbrant* (1523), WA 35,411-415. Zie ook: Dick Akerboom, “‘Ein neues Lied haben wir an’: Over de eerste martelaren van de Reformatie en het ontstaan van het eerste lied van Martin Luther,” *Luther-Bulletin* 14 (2005): 27-43.

18 Guido Marnef, “Multiconfessionalism in a Commercial Metropolis: The Case of 16th-Century Antwerp,” in *A Companion to Multiconfessionalism in the Early Modern World*, ed. Thomas Max Safly (Leiden: Brill, 2011), 75-97; Paul Estié, *Het vluchtige bestaan van de eerste Nederlandse lutherse gemeente: Antwerpen 1566-1567* (Amsterdam: Rodopi, 1986).

19 Voor meer informatie over Flacius zie: Luka Illic, *Theologian of Sin and Grace: The Process of Radicalization in the Theology of Matthias Flacius Illyricus* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2014).

gers van Philipp Melanchthon (1497-1560) streed om Luthers erfenis en de juiste interpretatie van diens theologie. In de Duitse landen had Flacius die strijd al verloren; hij was in 1561 zelfs door de universiteit van Jena als hoogleraar ontslagen. Maar in Antwerpen kon hij alsnog samen met een aantal geestverwanten zijn theologie in de praktijk brengen. In het *wonderjaar* ontstonden de *Antwerpse Confessie*²⁰ (1566) en de *Antwerpse Agenda*²¹ (1567) en daarmee werden in deze betrekkelijk korte periode structuren geschapen die in de opstartfase van het lutheranisme in de Republiek tot aan het begin van de 17^e eeuw kenmerkend bleven.

20 *Confessio Ministrorum Jesu Christi, in Ecclesia Antverpiensi, quae Augustanae Confessionis adsentitur*. De Nederlandse vertaling werd begin 1567 gepubliceerd: *Confessie ofte Bekennisse der Dienaren Jesu Christi in de kercke binnen Antwerpen die welcke der Confessie van Ausborch toegheedaen is*. De tekst is ook in het Engels en in het Duits vertaald, zie Estié, *Het vluchtige bestaan*, 53-54.

21 Cyriacus Spangenberg (1528-1604), een van de theologische adviseurs van de gemeente, verzorgde een Duitse vertaling van de tekst die in februari 1567 in Schmalkalden werd uitgegeven: *Agenda, Christliche Kirchenordnung der Gemeinde Gottes so in Antorff der waren reinen unverfalschten Augsburger Confession zugethan*.

Amsterdam, de leidinggevende lutherse gemeente in de Republiek

Na de Val van Antwerpen (1585), toen Alexander Farnese, hertog van Parma (Gouverneur-Generaal van de Spaanse Nederlanden, 1578-1592) de stad terugbracht onder een katholiek bewind, verplaatste het Nederlandse lutherse leven zich naar de noordelijke gewesten waar geleidelijk de Republiek ontstond.

In de gewesten die zich bij de opstand hadden aangesloten werd de kwestie van de religie in artikel XIII van de Unie van Utrecht²² (23 januari 1579) geregeld. Hierin werd vrijheid van geweten en vrijwaring van vervolging omwille van het geloof gegarandeerd. De gereformeerde kerk werd de geprivilegieerde, publieke kerk, met de meeste rechten, financiële ondersteuning van de overheid en de grootste zichtbaarheid. Andere religieuze groepen zoals doopsgezinden, lutheranen, joden, remonstranten en ook de katholieken werden als minderheden ge-

22 Zie S. Groenveld/H.L.Ph. Leeuwenberg (eds.), *De Unie van Utrecht: Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1979) en in het bijzonder de bijdrage daarin van O.J. de Jong "Unie en religie," 155-184.

doogd. De mate van tolerantie²³ verschilde per gewest en was ook niet voor iedere minderheid gelijk.

Holland werd dankzij de maritieme ligging en de hoge urbanisatiegraad het (invloed)rijkste gewest. Amsterdam nam in alle belangrijke aspecten de vooraanstaan-

de positie van Antwerpen over en werd het middelpunt van de Gouden Eeuw. De positie van de stad is terug te zien in de Amsterdamse lutherse gemeente. Zij werd de leidinggevende lutherse gemeente – in financieel, organisatorisch en theologisch opzicht – en bleef dat ondanks pogingen tot tegenwerking van de andere lutherse gemeenten tijdens de gehele periode van de Republiek²⁴.

Het succes van Amsterdam demonstreert op treffende wijze dat tolerantie ondanks alle filosofische en theologische discussies vooral een dynamische, pragmatische zaak was. Artikel XIII van de Unie van Utrecht bood de noodzakelijke theoretische basis en liet tegelijk ruimte voor interpretatie. Vrijheid van geweten betekende niet vrijheid van openbare godsdienstuitoefening, toch bleek in de praktijk dat het wel degelijk mogelijk was om over de mate van publieke religieuze ruimte te onderhandelen. Het was een kwestie van geven en nemen. De Amsterdamse lutherse gemeente leverde dankzij haar invloedrijke internationale contacten zoals met de koningen van Denemarken en Zweden²⁵ en met Duitse vorsten, en dankzij het feit dat een deel van haar leden tot de elite behoorde een belangrijke bijdrage aan de economische groei van de stad. Het resultaat was de

23 In het Engelstalige onderzoek naar religieuze tolerantie in de 16^e en 17^e eeuw wordt dikwijls een verschil gemaakt tussen *tolerance* en *toleration*. Met *tolerance* wordt het ideologische kader, de theorie bedoeld. *Toleration* daarentegen beschrijft de alledaagse praktijk in concrete plaatselijke situaties. In het Nederlands is dit onderscheid zo (nog) niet te maken, maar ik gebruik in mijn rede het Nederlandse woord tolerantie voornamelijk in de zin van *toleration*. Zie Mario Turchetti, “Une Question Mal Posée: Érasme et la Tolérance, L’Idée de Sygkatabasis,” *Histoire de l’Humanisme et de la Renaissance* 53 (1991): 379-395; Alexandra Walsham, *Charitable Hatred: Tolerance and Intolerance in England, 1500-1700* (Manchester: Manchester University Press, 2006); Benjamin J. Kaplan, *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge/MA: Harvard University Press, 2007); Victoria Christman, *Pragmatic Toleration. The Politics of Religious Heterodoxy in Early Reformation Antwerp 1515-1555* (Rochester/NY: Rochester University Press, 2015); Sabine Hiebsch, «Le luthéranisme aux anciens Pays-Bas, XVIe et XVIIe siècles,» *Revue du Nord* tome 99, no. 421/ juillet-septembre 2017 (mai 2018): 551-563.

24 Een voorbeeld van deze tegenwerking is de ‘Christ-Broederlijke’ of ‘Haagse Unie’, zie Van Manen, *Lutheranen in de Lage Landen*, 294-302.

25 Hiebsch, “The Coming of Age”, 16-18.

mogelijkheid twee publiekelijk zichtbare kerken te bouwen: de Oude Lutherse Kerk (1633) en de Nieuwe of Ronde Lutherse Kerk (1671). De publieke religieuze ruimte van de lutheranen in Amsterdam was duidelijk groter dan bij andere religieuze groepen in de stad – behalve de joden²⁶ – en groter dan bij lutherse gemeenten elders in de Republiek.

Toch was de prominente positie van de Amsterdamse lutheranen onder de getolereerde minderheden geen van tevoren vaststaand feit, maar het resultaat van een zwaar bevochten ontwikkelingsproces. Veel weerstand kwam vooral in het begin van gereformeerde predikanten, deels dezelfde met wie al in Antwerpen de theologische degenen waren gekruist. Het flaciaanse erfgoed vormde een duidelijk struikelblok²⁷.

Met de al in Antwerpen op dat terrein opgedane ervaring ontwikkelden de lutheranen een overlevingsstrategie die ik als een pendelbeweging wil omschrijven. Zij probeerden aan de ene kant zoveel mogelijk vast te houden aan wat zij als authen-

tiek luthers hadden gedefinieerd. Aan de andere kant kozen zij ook op bepaalde momenten bewust voor aanpassing aan de dominante gereformeerde omgeving. Deze strategische pendelbewegingen zijn een ander typerend kenmerk voor het Nederlandse lutheranisme.

Internationale invloeden

De groei van de Amsterdamse lutherse gemeente werd in hoge mate bevorderd door het feit dat de stad in de Gouden Eeuw een trekpleister voor migranten en handelaren was. Velen van hen kwamen uit de Duitse landen en uit Scandinavië waar het lutheranisme inmiddels al lang een gevestigde confessie was. Maar ook de lutheranen die vanuit Antwerpen naar Amsterdam waren getrokken, kwamen oorspronkelijk van heinde en verre. De internationale invloeden in de lutherse gemeente zorgden ook voor spanningen, met name toen vanaf de tweede en derde generatie delen van de gemeente vernederlandsten. Maar ook na de Gouden Eeuw toen Amsterdam zijn vooraanstaande positie aan steden als Londen moest afstaan en de migratiestromen vrijwel stagneerden, bleef met name de invloed vanuit Duitsland groot. Dat had vooral ermee te maken dat nog aan het einde van de 17^e eeuw het merendeel van de predikanten in Nederlandse lutherse gemeenten uit Duitsland afkomstig

²⁶ Zie Peter van Rooden, “Jews and Religious Toleration in the Dutch Republic,” in *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*, ed. R. Po-Chia Hsia/Henk van Nierop (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 132-147.

²⁷ Voor voorbeelden van deze theologische conflicten zie Hiebsch, “The Coming of Age”, 9-12.

was²⁸. Daarnaast gingen lutherse theologiestudenten van Nederlandse bodem aan Duitse lutherse faculteiten studeren. Lutherse vorsten in Duitsland en Scandinavië hadden lutherse universiteiten²⁹ gesticht, of in het geval van Kopenhagen heropend³⁰, om een gedegen academische vorming van de lutherse predikanten te waarborgen. Zonder een lutherse overheid was dat in de Republiek niet mogelijk. Omdat de gereformeerde theologische faculteiten aan de universiteiten in Leiden (1575) en Franeker (1585-1811) niet als een optie werden beschouwd, besloot de Amsterdamse kerkenraad in 1661 dat toekomstige lutherse predikanten in Duitsland gestudeerd moesten hebben³¹. Daarnaast werd bij belangrijke theologische kwesties advies gevraagd aan Duitse

theologische faculteiten. Deze internationale invloeden, die niet alleen in de formatieve jaren een rol speelden, maar op allerlei manieren blijvend van aard waren, beschouw ik daarom ook als typerend kenmerk voor het Nederlandse lutheranisme.

Luther en Nederland: verleden – heden

Het Nederlandse lutheranisme, waarvan ik zojuist een aantal typerende kenmerken uit de beginperiode van de 16^e en de 17^e eeuw heb beschreven, is nog steeds vertegenwoordigd in een lutherse gemeenschap.

In 1791, vier jaar voor het einde van de Republiek, kwam er een scheuring in de lutherse gemeenschap, waardoor in Amsterdam de Hersteld Evangelisch-Lutherse Gemeente ontstond. Een aantal gemeenten³² sloot hierbij aan en samen waren zij als fraterniteit met elkaar ver-

28 Zie Van Manen, *Lutheranen in de Lage Landen*, 269.

29 Universiteit van Marburg (1527), universiteit van Jena (1558), universiteit van Helmstedt (1576).

30 De universiteit van Kopenhagen was gesticht in 1479 en werd in 1537 als lutherse universiteit heropend.

31 Dit besluit in 1661 was de formalisering van de praktijk die in de Noordelijke Nederlanden vanaf het begin bestond. De behoefte aan formalisering had te maken met het optreden van ds. Conradus Hoppe die een (voor)opleiding voor toekomstige predikanten op Nederlandse bodem had georganiseerd. De Amsterdamse gemeente kwam daartegen in verzet, zie Van Manen, *Lutheranen in de Lage Landen*, 272-273; 406.

32 Enkhuizen (1795), Medemblik (1797), Gorinchem (1799), Zwolle (1817). Een deel van de gemeenten van Harlingen (1801) en Hoorn (1802) heeft zich afgescheiden en met de herstelden verbonden. In Purmerend bestond tussen 1802 en 1817 een afgescheiden gemeente; zie W.J. Kooiman, "Het ontstaan van de Herstelde Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam," *Amstelodamum* 48 (1956): 172-210; Paul Estié, *Lutheranen in Nederland. Fragmenten uit hun geschiedenis* (Den Haag/Utrecht: SLUB, 2002), 63-87; 107-139.

bonden. In 1806 werd bij de constitutie van het Koninkrijk Holland bepaald dat alle kerken gelijke behandeling zouden krijgen en dat de koning de organisatie daarvan in eigen hand zou houden³³. In het Koninkrijk der Nederlanden ontstonden vervolgens twee lutherse kerkgenootschappen: in 1818 werd het Algemeen Reglement voor de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden³⁴ aanvaard, in 1835 dat van de Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk. Nadat eerdere pogingen mislukt waren kwam het in 1952 tot een hereniging van beide kerken. In 1985 besloot de synode van de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden om deel te nemen aan het *Samen op Weg*-proces van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland. Op 12 december 2003 namen de synodes van de drie kerkgenootschappen het besluit te fuseren en verder te gaan als de Protestantse Kerk in Nederland; op 1 mei 2004 werd dit besluit geëffectueerd.

33 Van Manen, *Lutheranen in de Lage Landen*, 412vv.

34 Zie Paul Estié, *De Stichting van een Kerkgenootschap. Ontstaan en Aanvaarding van het Algemeen Reglement van 1818 voor het bestuur der Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*, (Amsterdam: Rodopi, 1982).

Typerende kenmerken van het Nederlandse lutheranisme

Mijn (leer)opdracht als kerkhistorica is dit lutherse verleden te bestuderen, om de geschiedenis ervan te kunnen interpreteren.

De voorbeelden van typerende kenmerken die ik eerder genoemd heb, kunnen daarbij heel goed als sleutel fungeren. Tijdsvertraging en buitenlandse invloeden speelden bijvoorbeeld ook een cruciale rol bij de scheuring in de lutherse gemeenschap en het ontstaan van de Hersteld Evangelisch-Lutherse Gemeente. Dat had te maken met het feit dat toekomstige Nederlandse lutherse predikanten – totdat in 1816 het Evangelisch-Luthers Seminarium in Amsterdam werd gesticht³⁵ – (voornamelijk) in Duitsland studeerden. De Verlichting veranderde de theologische denkbeelden aan veel lutherse theologische faculteiten in Duitsland. Nederlandse lutherse theologiestudenten die in Halle, Jena of Helmstedt studeerden en niet in het toentertijd orthodoxere Wittenberg, brachten deze nieuwe, rationalistische, ‘verlichte’ denkbeelden mee naar Nederland en naar de gemeenten waar zij als predikant benoemd werden. De strijd die vervolgens ontstond tussen de aanhangers van nieuwe denkbeelden en degenen die

35 Zie Th.A. Fafié, *Opleiden tot luthers predikant. Het Evangelisch-Luthers Seminarium 1816-1876* (‘s Gravenhage: SLUB, 2016).

vasthielden aan de geijkte opvattingen – de latere herstelden – werd uiteindelijk een beslissende factor in de scheuring.

Ook de strategische pendelbeweging is een terugkerend typerend kenmerk van de Nederlandse lutheranen als religieuze minderheid. Een voorbeeld is het functioneren van de lutherse gemeenschap in de Protestantse Kerk in Nederland. De lutheranen zijn volwaardig onderdeel van deze kerk, met gelijke rechten en plichten. Dat is de theorie. Maar de praktijk blijkt regelmatig weerbarstiger. Als lutheranen in kerkelijke commissies of als de lutherse synode te duidelijk lutherse standpunten inbrengen, wekt dat al snel irritaties bij niet-lutheranen. De lutheranen wordt dan voorgehouden dat men nu één protestantse kerk is en dat confessionele verschillen niet meer beklemdoond behoeven te worden, of nog sterker, dat daarmee de kerkelijke eenheid zou worden tegengewerkt. Nog los van de vraag of het kennen en benoemen van de eigen traditie en wortels de kerkelijke eenheid zou verstoren, ziet men daarbij vooral over het hoofd dat *protestants* in dit land geen synoniem voor *luthers* is, maar voor *gereformeerd*, of in de context van de Protestantse Kerk in Nederland voor *hervormd/gereformeerd*. Net zoals *evangelisch* in Duitsland geen synoniem is voor *reformiert*, maar voor *luthers*. De definitiemacht van de woorden ligt duidelijk bij de grootste groep.

Het resultaat zijn strategische pendelbewegingen tussen het wel of niet benoemen van lutherse standpunten. Dit blijkt net als in de 16^e en 17^e eeuw nog steeds een hachelijke onderneming. Het wel of teveel benoemen kan irritatie en benadeling tot gevolg hebben, het niet of te weinig benoemen maakt de lutherse traditie telkens onzichtbaar.

In het eerste deel van mijn betoog over het verleden van ‘Luther en Nederland’ heeft u mij nogal veel over Holland en Amsterdam horen spreken. Er zou hier wellicht de indruk kunnen ontstaan dat ik mij schuldig maak aan hollandocentrisme of Amsterdam-centrisme. Dat is beslist niet de bedoeling. Ik bekijk de geschiedenis van de Republiek in de 16^e en de 17^e eeuw en de plaats van de lutheranen daarin niet per definitie of uitsluitend vanuit het perspectief van Holland of Amsterdam. Ik bestudeer ook de geschiedenis van andere lutherse gemeenten. Feit is wel dat Amsterdam in de formatieve periode van het Nederlandse lutheranisme de machtigste en leidinggevende lutherse gemeente werd en daardoor in financieel, organisatorisch en theologisch opzicht grote invloed en controle had over de andere lutherse ge-

meenten³⁶. Deze vroegen Amsterdam ook vaak om raad, om bemiddeling bij conflicten of om financiële ondersteuning. In veel opzichten leek Amsterdam de rol te hebben die in andere landen de lutherse overheid had. Ook nadat volgens het Algemeen Reglement een lutherse synode was geïnstalleerd, die in 1819 voor het eerst bij elkaar kwam, bleef de lutherse gemeente in Amsterdam haar centrale positie houden, in ieder geval in de perceptie van de andere lutherse gemeenten. Dit alles pleit ervoor de gecentraliseerde positie van één enkele gemeente – in dit geval Amsterdam – als typerend kenmerk voor het Nederlandse lutheranisme te beschouwen.

Ik besluit dit deel van mijn rede met een drietal opmerkingen die in algemene richting aangeven hoe ik het vak kerkgeschiedenis beoefen en wat dat betekent voor

36 De Amsterdamse lutherse gemeente had invloed bij het benoemen of ontslaan van lutherse predikanten in andere gemeenten en betaalde gedeeltelijk of soms geheel hun traktement. Amsterdam was verantwoordelijk voor het examineren van theologische kandidaten en hield een oog op de theologische publicaties van lutherse predikanten. De gemeente betaalde ook mee aan de bouw van lutherse kerken elders, zoals onder andere in Utrecht en Leeuwarden.

mijn leeropdracht.

1. Willem Frijhoff schreef in 1981 zijn baanbrekende artikel “Van «histoire d’église» naar «histoire religieuse»”³⁷: niet meer de kerk als instituut en haar normatieve teksten staan centraal, maar de dagelijkse religieuze praktijk; en de omzetting en inbedding van datgene wat door het instituut kerk was voorgegeven komt in beeld. Ik vind het belangrijk in mijn onderzoek telkens weer de spanning tussen beide, de normatieve teksten en besluiten, en hun omzetting en inbedding in de religieuze praktijk, te thematiseren. Het gaat mij niet om het een ten koste van het andere, maar juist om de dynamische spanning tussen die twee.

Bij alle bronnen die ik onderzoek is hun historische en intellectuele context onmisbaar voor de interpretatie. Ik zie Luther als een contextuele theoloog. Elk van zijn geschriften ontstond in een concrete context. Luther interpreteren op de wijze van een modern systematisch handboek doet geen recht aan het dynamisch proces dat kenmerkend is voor de ontwikkeling van zijn theologie.

37 Willem Frijhoff, “Van ‘histoire de l’église’ naar ‘histoire religieuse’”. De invloed van de ‘Annales-groep’ op de ontwikkeling van de kerkgeschiedenis in Frankrijk en de perspectieven daarvan voor Nederland,” *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 61 (1981): 113-154.

2. Ik heb in mijn betoog de internationale invloeden als een van de typerende kenmerken van het Nederlandse lutheranisme omschreven. De samenstelling van de lutherse gemeenten was vanaf het begin internationaal³⁸ en hun buitenlandse connecties vormden het profiel van het Nederlandse lutheranisme.

Mijn onderzoek heb ik daarom van meet af aan in een internationaal kader gesteld. De *Rezeptions- und Wirkungsgeschichte* van Luthers persoon en theologie en de ontwikkeling van het lutheranisme in Duitsland en in de verschillende Scandinavische landen zijn van belang om de ontwikkeling in Nederland te kunnen plaatsen. En de vergelijking van Nederland met landen waar het lutheranisme een dominante traditie is, helpt beide be-

ter te begrijpen. De betekenis van Scandinavië voor het Nederlandse lutheranisme is tot nog toe onderbelicht gebleven en heeft daarom mijn bijzondere aandacht. Mijn onderzoek op dat terrein is verbonden met het internationale en interdisciplinaire onderzoeksproject *The Ambiguous Memory of Nordic Protestantism*³⁹ (2014-2019), waarvan ik lid ben en dat onder leiding staat van mijn collega Tarald Rasmussen van de Universiteit van Oslo.

3. Naast de internationale invloeden is de religieuze minderheidsstatus van het Nederlandse lutheranisme bepalend voor het onderzoek naar zijn geschiedenis. Voor de jaren van de Republiek betekent dat: de verhouding tussen de lutherse gemeenten en de publieke gereformeerde kerk, de plaats van de lutheranen tussen de andere religieuze minderheden, de verhouding tussen deze minderheden en de publieke kerk, de rol van de politieke mogelijkheden en de economische realiteiten zijn factoren die telkens weer gepeild moeten worden. In de jaren van het Koninkrijk is de religieuze minderheidsfactor eveneens belangrijk, zij het meer in mentale dan in juridische zin.

38 Toen in de lutherse gemeente Amsterdam tussen 1663 en 1700 circa 26.000 nieuwe leden werden geregistreerd, was slechts 25% van hen in Amsterdam geboren. 40% kwam uit de Duitse landen en Sleeswijk-Holstein, 23% uit Scandinavië en 12% van elders. Zie Hiebsch, "The Coming of Age": 18-20; Simon Hart, "Geschrift en getal: Onderzoek naar de samenstelling van de bevolking van Amsterdam in de 17^e en 18^e eeuw, op grond van gegevens over migratie, huwelijk, beroep en analfabetisme," in S. Hart, *Geschrift en Getal: Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht: Historische Vereniging Holland, 1976), 115-181.

39 Zie <http://www.tf.uio.no/english/research/projects/memory/> (laatst geraadpleegd op 14 juni 2018).

Luther en Nederland: verleden – heden – toekomst

Hoe de toekomst van het Nederlandse lutheranisme als geleefde religie eruit zal zien, moet blijken. De Protestantse Kerk in Nederland ziet evenals vele klassieke kerken haar ledental dalen en vele lutherse gemeenten worden kleiner en vergrijzen. Dat maakt des te duidelijker dat het nodig is de kennis van Luthers theologie en de kennis van de Nederlandse lutherse geschiedenis en traditie niet op te sluiten in de lutherse gemeenschap en ook niet in de Protestantse Kerk in Nederland. Luther en de Nederlandse lutherse traditie horen thuis op de grote religieuze en culturele kaart van Nederland: namen als Hans Hunger⁴⁰, Johan Rudolph Thorbecke⁴¹, Ferdinand Domela Nieuwenhuis⁴², Thérèse en

40 Hans Hunger (?-1616) hoorde bij de eerste bewindhebbers van de VOC, als directeur van de kamer van Amsterdam. Hij maakte tevens deel uit van de kerkenraad van de lutherse gemeente Amsterdam.

41 Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872) was een Nederlands staatsman en politicus. Hij groeide op in een half-Duits luthers gezin. Als voorzitter van de Grondwetscommissie in 1848 was hij de grondlegger van de parlementaire democratie in Nederland.

42 Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919) was luthers predikant en grondlegger van het socialisme en anarchisme. Hij streed tegen maatschappelijk onrecht.

Georgine Schwartz⁴³, Marinus Ruppert⁴⁴, om maar enkele voorbeelden te noemen, de lutherse muziekcultuur en de lutherse kerken met hun talrijke voorbeelden van unieke religieuze materiële cultuur zijn daar tastbare getuigen van.

43 Thérèse Schwartz-van Duyl (1851-1918) en haar zuster Georgine Schwartz (1854-1935) stamden uit de lutherse familie Schwartz. Hun vader was de schilder Johann Georg Schwartz (1814-1874). Thérèse Schwartz was portretschilderes, die onder andere leden van de koninklijke familie portretteerde. In 1889 won zij met een *Zelfportret* de gouden medaille op de Internationale Tentoonstelling in Parijs. Haar werken bevinden zich onder andere in Museum van Loon, het Rijksmuseum en het Joods Historisch Museum, in Amsterdam. Georgine Schwartz was beeldhouwster. Tot haar bekendste werken behoren een halffiguur van Martin Luther, een borststuk van Herman Boerhaave en het grafmonument dat zij maakte voor haar zus Thérèse. Beide zusters waren betrokken bij de organisatie van de tentoonstelling *De vrouw 1813-1913* (2 mei tot 30 september in Amsterdam). Georgine Schwartz was tevens bestuurslid van het luthers weeshuis in Amsterdam.

44 Marinus Ruppert (1911-1992) werkte aanvankelijk als tuindersknecht. Later bekleedde hij verschillende functies in de christelijke vakbeweging en in de politiek. Hij werd tenslotte vicepresident van de Raad van State. Als autodidact publiceerde hij ook over Luther.

Onderwijs

Als het om de toekomst van 'Luther en Nederland' gaat, wil ik me allereerst tot de studenten richten: want jullie zijn de toekomst!

Een aantal van jullie ben ik al tegengekomen, met name in de Luthercolleges in de blokweek over de reformatie. En ik hoop jullie in nog veel meer colleges tegen te komen. Misschien volgend studiejaar in de master module die ik heb ontworpen over de Nederlandse lutheranen in de 16^e en 17^e eeuw. Maar wat ik vooral met jullie samen wil doen, is teksten van Luther lezen en bespreken. Ik wil jullie daarbij uitdagen Luther niet zo zeer te zien als de grote reformator, maar als gelovige en theoloog die zoekende bleef. Vanuit verschillende geloofstradities samen Luther lezen is in mijn ervaring altijd verrijkend. Het draagt ertoe bij de teksten zelf beter te begrijpen en het is een uitgelezen uitgangsbasis voor het geloofsgesprek tussen de lutherse en de gereformeerde tradities, ook als een vorm van alledaagse oecumene. Het past ook precies bij wat deze universiteit wil zijn: een oefenplaats voor de rol die jullie straks als academisch opgeleide theologen en sommigen ook als predikanten in kerk en maatschappij gaan hebben. Dat jullie daarbij dan ook gedegen kennis van Luther en het (Nederlandse) lutheranisme in jullie pakket hebben, is voor de kerk in de brede zin van onschatbare waarde. Daarvoor wil ik mij van harte inzetten en jullie zijn daarin de

onmisbare schakel. Ik verheug me op de verdere samenwerking met jullie!

Valorisatie

Naast onderzoek en onderwijs is ook de valorisatie, de vertaalslag van mijn onderzoek naar een breder publiek, onderdeel van mijn leeropdracht. In publiekslezingen, cursussen en publicaties, zo dadelijk wordt een ervan gepresenteerd⁴⁵, probeer ik Luther en het (Nederlandse) lutheranisme in gemeenten, instellingen en bij een cultureel geïnteresseerd publiek meer bekendheid te geven. Uit het reeds gezegde is duidelijk naar voren gekomen dat ik niet alleen teksten onderzoek, maar ook de rijke lutherse religieuze materiële cultuur. Voor de lutheranen is deze onderdeel van hun geleefde religie, maar als cultureel erfgoed kan het ook van betekenis zijn voor een breder publiek. Dat vraagt om een historisch en theologisch verantwoorde doordenking en presentatie. Daaraan wil ik een bijdrage leveren.

Onderzoek

Aan het einde van deze rede wil ik een aantal voorbeelden noemen van het onderzoek dat ik in de komende jaren hoop te verrichten.

1. presentia realis

Het theologische thema waar lutheranen

45 Sabine Hiebsch, *Luther voor Leken* (Hilversum: Vuurbaak, 2018).

en gereformeerden de heftigste theologische disputen over voerden, eerst in Antwerpen en later in de Republiek, is de interpretatie van de *presentia realis*, de ware of daadwerkelijke aanwezigheid van Christus in het avondmaal. Ik zal theologische traktaten, preken, kerkordelijke instructies, liturgische formulieren, liederen en religieuze materiële bronnen zoals avondmaalsloodjes, *vasa sacra* en de inrichting van kerken onderzoeken om deze disputen in kaart te brengen⁴⁶.

2. Inauguratiepreken

Tot 1700 ontstonden 41 Nederlandse lutherse gemeenten. Terwijl in Duitsland en in Scandinavië de lutheranen meestal de katholieke kerkgebouwen overnamen, was dit in de Republiek aan de publieke gereformeerde kerk voorbehouden. Als een lutherse gemeente een huis- of schuilkerk voor een nieuw gebouwde kerk kon verruilen, betekende dit dat zij ondanks de religieuze minderheidspositie een stuk publieke religieuze ruimte had weten te veroveren. Dat speciale moment werd gemarkeerd door een inauguratiepreek, een traditie die Luther zelf nog had vormgegeven. Ik ben bezig deze inauguratiepreken te verzamelen en in de eerder omschre-

ven vergelijkende internationale context te interpreteren.

3. Martin Luther als *lieu de mémoire* in Nederland

Ik wil onderzoeken hoe Luther als herinneringsplaats, als *lieu de mémoire*, in het Nederlandse lutheranisme heeft gefunctioneerd. De resultaten wil ik in een tweetal vergelijkende perspectieven plaatsen: de plaats van Luther in de Duitse en de Scandinavische herinneringscultuur aan de ene kant, en het beeld van Luther in de Nederlandse gereformeerde traditie aan de andere kant.

⁴⁶ Dit onderzoek is deels verbonden met het netwerk EPCOT (*Eucharistic, political and cultural organizational transformations before, under and after the Reformation*), LUMEN Centre, University of Aarhus.

Dankwoord

Tot slot enkele woorden van dank:

Mijn dank gaat naar het bestuur van de Kooiman-Boendermaker-Luther Stichting, dat zich zeer heeft ingespannen om deze leerstoel te realiseren. Ik dank de huidige bestuursleden: mevrouw drs. Conny Boendermaker, mevrouw Mies Langelaar en de heer Karel ten Broecke, en degenen die zich in de beginfase met hart en ziel hebben ingezet: mevrouw drs Ilona Fritz, voormalig presidente van de evangelisch-lutherse synode, de heer Robert de Vos MSc, MA en de heer Jan Kofman.

Mijn hartelijke dank ook aan de adviseur van de stichting, dr. Hans van de Meer. Zeer geleerde Van der Meer, beste Hans, je adviseert niet alleen de stichting, maar je bent ook voor mij een belangrijk adviseur in kerkelijke en academische aangelegenheden. Dank voor jouw tijd en inzet!

Graag en van harte dank ik hier de sponsoren die deze bijzondere leerstoel mogelijk maken. De Stichting Luthers Diakonessenhuis Fonds, de Evangelisch-Lutherse Gemeente Het Gooi, de Stichting Maatschappelijke Zorg Evangelisch-Lutherse Gemeente Haarlem, de Lakeland Foundation, de Insinger Stichting, de Stichting ds. Pieter Groote Fonds, de Verenigde Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands en andere instellingen,

stichtingen en particulieren die ik hier niet kan noemen.

Dankzij uw genereuze bijdragen heb ik hier de ruimte kunnen vinden om Luther en de geschiedenis van het (Nederlandse) lutheranisme in te brengen. Een ruimte, die er anders niet geweest zou zijn.

Ik dank ook de synode Meppel 2017 voor de toestemming deze leerstoel in te stellen.

Graag spreek ik ook mijn dank uit richting het College van Bestuur dat mij als hoogleraar op deze bijzondere leerstoel benoemd heeft. Ik dank u voor het in mij gestelde vertrouwen en beloof mij van harte in te zullen zetten voor de mij toevertrouwde taken. Ik ben er trots op de eerste vrouw te zijn die aan deze universiteit hoogleraar is geworden. Dat mijn benoeming gebeurde in het *Johanna Westerdijkjaar*⁴⁷, 100 jaar nadat Westerdijk de eerste vrouwelijke hoogleraar werd in Nederland, en op 31 oktober, 500 jaar nadat Luthers 95 stellingen bekend werden

47 2017 was in Nederland door de Universiteit Utrecht, de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen en de Universiteit van Amsterdam uitgeroepen tot het *Johanna Westerdijkjaar*, om te herdenken en te vieren dat 100 jaar geleden Johanna Westerdijk (1883-1961) was benoemd tot bijzonder hoogleraar fytopathologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (vanaf 1992 Universiteit Utrecht). Zij werd daarmee de eerste vrouwelijke hoogleraar in Nederland.

gemaakt, was de kers op de taart.

Hartelijk dank ook aan de Raad van Toezicht, het Curatorium en de Senaat.

Dank ook aan mijn collega's van de TUK die mij vriendelijk in hun midden hebben verwelkomd.

Twee collega's wil ik in het bijzonder noemen:

Hooggeleerde Kuiper, beste Roel, ik wil jou in het bijzonder danken voor de wijze waarop je mij als rector en als collega verwelkomt hebt, ook in de senaat. De gesprekken met jou doen mij telkens meer begrijpen van deze universiteit en haar traditie waarvan ik nu deel mag uitmaken.

Hooggeleerde De Boer, beste Erik, ik wil hartelijk danken voor jouw inzet voor mijn komst naar Kampen. Wij bestuderen twee reformatische tradities die naar mijn overtuiging, zeker in de Nederlandse context, steeds weer met elkaar in gesprek gebracht moeten worden. En die daar beide van profiteren. Onze Summer School over *Religious Diversity in the Early Modern Low Countries* en de bachelorweek over de reformatie laten mij de wens uitspreken dat wij nog veel meer goede gezamenlijke plannen zullen bedenken.

Het is een zegen en een voorrecht aan een universiteit te mogen werken waar

de reformatie een kenmerkend onderdeel vormt van de identiteit, en waar kerkgeschiedenis geen hulpdiscipline maar een kernvak is.

Hartelijk dank ook aan alle andere collega's die vandaag naar Kampen zijn gekomen, van de zusterfaculteiten theologie en van andere faculteiten. Ik verheug me op de verdere samenwerking en op nieuwe projecten.

Staat u mij toe, enkele collega's bij naam te noemen:

Hooggeleerde Balke, vanaf het moment dat u opponeerde bij mijn promotie was u betrokken bij mijn academische loopbaan. Dikwijls achter de schermen, maar altijd aanwezig. Uw uitnodiging in 2001 om teksten van Luther en Calvijn over dezelfde bijbelteksten te lezen was het begin van de Internationale Luther-Calvijnstudiegroep. Ik hoop dat wij nog vaak gezamenlijk ons oor te luister leggen bij de bronnen.

Zeer geleerde Van Manen, beste Gerard, naast de publicaties van Paul Estié is het vooral jouw onderzoek naar het Nederlandse lutheranisme dat mij blijft inspireren. Jij bent tegen mij blijven zeggen dat het toch wel heel goed en nuttig zou zijn als ik me ook op de geschiedenis van het Nederlandse lutheranisme zou richten. Dank voor deze duwtjes en jouw onder-

steuning, soms ook van heel praktische aard, zoals: wat te doen als ik na uren in het archief tot de conclusie was gekomen dat ik bepaalde teksten gewoon nooit zou kunnen ontcijferen.

Ik wil hier ook vier collega's bedanken die helaas vandaag niet aanwezig kunnen zijn en die ik als mijn nauwste collega's in het buitenland beschouw:

Prof. dr. David Whitford, Baylor University, Department of Religion

Prof. dr. Ute Lotz-Heuman, Heiko A. Oberman Professor of Late Medieval and Reformation History, University of Arizona, Department of History/Division for Late Medieval and Reformation Studies

Prof. dr. Christine Kooi, Katheryn and Benjamin Price Professor of European History, Louisiana State University, College of Humanities and Social Sciences, Department of History

Prof. dr. Otfried Czaika, MF Norwegian School of Theology, Oslo.

Mijn dank gaat ook naar allen die aan deze inauguratie hebben meegewerkt:

Pieter van Dijk aan het orgel,
Sander van den Houten en de cantorij van de TUK

Jolanda Zweers, die als stille kracht achter de schermen alle praktische zaken heeft geregeld.

Dank aan u allen, dat u vandaag naar Kampen bent gekomen!

Tot slot een speciaal dankwoord aan mijn familie.

Mijn ouders kunnen hier vandaag niet zijn, maar zonder hun steun en hulp stond ik hier ook niet.

Frans, jij bent een zeer belangrijk deel van mijn verleden, heden en toekomst en daarvoor ben ik dankbaar. De combinatie van het verbouwen van kerken en het onderzoeken van wat daarin gebeurde, blijft een hele goede.

Alexander, jij had bij mijn promotie de meest prominente plaats. Vandaag zit jij tegenover mij. Naar mate jij ouder werd, heb ik niet alleen naar jouw teksten geluisterd maar jij ook naar de mijne. Ik kan daar zeer van genieten en ik verheug me op onze verdere gesprekken: over het geloof, over mijn vak en straks ook over jouw nieuwe vak, de politicologie.

Ik eindig met enkele regels uit het gezang van Jacqueline E. van der Waals:

‘Wat de toekomst brengen moge
Mij geleidt des Heren hand
Moedig sla ik dus mijn ogen
naar het onbekende land.’

Ik heb gezegd.

Beeldverwijzingen

Pagina 6:

1e rij van links naar rechts:

1. Mozaïk met zwaan 1974, door ds. P.H.G.C. Kok, predikant-glazenier; foto: Evangelisch-Lutherse Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis, Amsterdam
2. Gedenkbord voor de financiële hulp van de Deense koning Christiaan VI (1730-1746) bij de bouw van de lutherse kerk in Utrecht [De kerk werd in gebruik genomen in 1745; het gedenkbord hing van 1750 tot 1826 boven de preekstoel, daarna op de galerij boven de ingang]; foto: G. Procée

2e rij van links naar rechts:

3. Avondmaalsloodje Evangelisch-Lutherse Gemeente Middelburg 1708 (lood, 30mm), voorzijde; foto: Harry Donga/Carrel van den Berg, Geslagen verbeelding. Lutherse penningen in Nederland (Hilversum: Verloren, 2010), 239.
4. Avondmaalskan Evangelisch-Lutherse Gemeente Gouda 1848; foto: H.F.J.J. Schuil

3e rij van links naar rechts:

5. + 6. Ontwerp plaquette-penning, Georgine Schwartz, uitgegeven door C.J. Begeer ter gelegenheid van het vierde eeuwfeest van de reformatie 1917, voor- en keerzijde; foto: Donga/Van den Berg, Geslagen verbeelding, 54-55.

Cover en pagina 27:

©DickVos

Bezoekadres

Broederweg 15
8261 GS Kampen

Postadres

Postbus 5026
8260 GA Kampen

Tel. 038 4471710

E-mail secretariaat@tukampen.nl

Theologische Universiteit Kampen